

відхилень. Ми вважаємо, що норма задає такі межі, в яких вся різноманітність явищ вважається типовою, звичайною, правильною, природною. Її надзадача – «утримати інваріантність через межі варіативності» [2]. Поняття інваріанта, що зберігається нормою, тісно пов'язане з поняттям прототипу.

Співвідношення норми і категорії бачиться нам таким чином. Без уявлень про норму неможливе протікання процесу категоризації. Віднести до категорії – означає абстрагуватися від різного і виявити загальне. Прототип категорії, межі якої окреслені нормою, є еталонним варіантом, найбільшою мірою відповідним уявленням про норму даного фрагменту дійсності.

У своїх межах категорія є простором норми, при цьому значна віддаленість від центру-прототипу означає підвищення оригінальності, специфічності. Таким чином, норма багато в чому направляє категоризацію і задає ієрархію елементів категорії. Норма може бути схарактеризована як уніфікуюча і регулююча умова формування категорії. Стабілізуюча функція когнітивних норм полягає саме в тому, що вони підтримують інваріантність категорії, «консервуючи» семантичну систему мови.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Окрім функцій, значущим елементом синергетичної концепції норми є питання про співвідношення норми і не-норми, аномалії. На прикладі соціальних норм виразно можна побачити нерозривний зв'язок цих явищ, що зумовлює їх взаємооберненість, оцінний характер зіставлення, градуйованість простору норми і не-норми.

Взаємооберненість когнітивної норми і не-норми і градуйованість простору між ними пов'язана з особливостями пристрою наївних категорій, для яких, як наголошувалося вище, характерні дифузність меж і різний ступінь близькості до ядра. Іншими словами, в категорію входять об'єкти, які більшою чи меншою мірою відповідають нормативним уявленням про еталонного члена категорії. Наслідком же градуйованості когнітивних норм є той діапазон можливостей, який надається мовцю при виборі номінативної одиниці.

Отже, культурно-мовні і когнітивні норми, що діють у мовному просторі, виконують функцію стабілізатора мовної системи, що робить їх одним із найважливіших лінгвосинергетичних механізмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керимов Т.Х. Система // Современный философский словарь. – М., Бишкек, Екатеринбург: Одиссей, 1996. – С. 460–462.
2. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история [Текст] / Э. Косериу // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 3. – М.: Прогресс, 1963. – С. 143–343.
3. Кемеров В.Е. Норма // Современный философский словарь. – М., Бишкек, Екатеринбург: Одиссей, 1996. – С. 90–92; 326–328; 341–342; 525–526.
4. Абушенко В.Л. Норма // Социология: Энциклопедия. – Минск: Книжный дом, 2003. – 1312 с. Электронная версия: URL: <http://slovari.yandex.ru/dict/sociology>.

УДК 81.3665

**Любов Власенко
(Херсон)**

МЕТАФОРИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧАСОВОЇ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛІВ

У статті розглянуто транспозиційні вияви дієслів теперішнього часу, виділено семантичні поля дієслівної форми, проаналізовано метафоричне функціонування часової категорії.

Ключові слова: темпоральність, синонімія, експресивність, функціонування, метафоричність.

The article deals with the transpositional expression of the present tense verbs.

Key words: *temporality, synonymy, expressiveness, functioning, metaphorsm.*

Часова система в мовознавстві аналізується з позицій адекватного сприйняття, розуміння та оцінки як темпоральної форми тексту, так і його темпорального змісту, а також мовно/мовленнєвих явищ, які забезпечують сприйняття, усвідомлення та інтерпретацію. Сам аналіз темпоральної структури має спрямовуватися насамперед на виявлення особливостей сприйняття, осмислення та усвідомлення художнього часу як системи, яка відображає темпоральні відношення об'єктивної дійсності [4, с. 25].

Категорія часу аналізується як явище формально-змістового порядку, яке сприяє розрізненню типів текстів на основі того функціонального навантаження, яке несе у кожному окремо взятому творі.

У межах функціональної граматики розрізняються два напрями аналізу часової текстової системи та мовних явищ у такій системі.

Перший напрям передбачає дослідження текстових властивостей речень та висловлень, тобто тих моделей, які виникають у певних лінгвістичних компонентах мови на рівні літературного твору та текстів інших стилів, наприклад, співвідношення ілокуції тексту та функції речення, встановлення особливостей та властивостей синтаксичної структури з просторовим значенням у тексті, вивчення комунікативних структурних компонентів еліпсисів і под.

Другий напрям представляє дослідження окремих типів мовних компонентів у текстовому функціонуванні. Тут звичайно аналізуються різні характеристики конструктивно-змістових типів речень та висловлень у творах різних жанрів, специфіка текстового функціонування фразеологізмів у аспекті інтерпретації літературного твору та ін.

Так, наприклад, у реченні *Скільки років пролетіло* форма дієслова минулого часу, домінуючи, визначає загальну темпоральну характеристику речення в аспекті минулого, тобто передбачає загальний часовий зміст всієї ситуації і репрезентує граматику-центричний аналіз. А в реченні *Завтра прийду до тебе* контекстовий елемент – обставина часу, впливаючи на форму дієслова теперішнього часу, зумовлює виявлення майбутніх темпоральних відношень, а отже, представляє автономний напрям дослідження лінгвістичних компонентів.

Відповідно, дослідження часового функціонального навантаження елементів тексту передбачає вивчення механізму утворення його темпоральної структури на базі взаємодії окремих макрокатегорій як структурних, так і змістових темпоральних компонентів контексту на базі тексту.

У сучасній лінгвістиці термін транспозиція широко вживаний на позначення переносного вживання граматичних форм. Розкриття сутності транспозиції як явища системи мови дає змогу системний аналіз. Сема при цьому розглядається як компонент значення граматичної форми.

Грамматичне значення часових дієслівних форм виявляється в граматичних семіях темпоральності.

Основою метафоричного переносу виступає семна спільність граматичного значення транспонованої форми і синонімічної їй форми, вжитої у своїй первинній функції.

Транспозиція граматичних форм виникає внаслідок суб'єктивного бажання мовця впливати на адресата шляхом залучення до висловлення різних актуалізаційних засобів, прагнення до нестандартності мовленнєвого акту.

Кожному з часів дієслова властиве те чи те лексико-граматичне значення. Прямим називають значення, котре прямо, безпосередньо відбиває властивості, ознаки предметів. Прямі значення слова виявляються поза контекстом, без зв'язку з іншими словами. Переносні значення виникають на основі прямих і відбивають властивості, ознаки предметів, опосередковані через ці значення [1, с. 140].

Теперішній час транспонується в площину минулого й майбутнього. Транспозиція презенса в зону минулого реалізується в таких основних різновидах: теперішній історичний, теперішній емоційної актуалізації, теперішній хронологічний. Основною ознакою цього типу темпоральної метафори є унаочнення й актуалізація подій минулого. Більш уживаними в функції теперішнього історичного й теперішнього емоційної актуалізації виступають лексеми на позначення найважливіших дій фізичної та інтелектуальної сфери людини (*йти, їхати, сидіти, говорити, бачити, дивитись, запитувати, відповідати, думати* тощо). Теперішній час у метафоричному вживанні зі значенням майбутньої дії реалізується як теперішній наміченої дії, теперішній негайної дії, теперішній актуалізованого майбутнього. Теперішній актуалізованого майбутнього трапляється значно рідше порівняно з двома іншими різновидами транспозиції. Це відбувається тому, що свідомість мовця легше «актуалізує» і «планує» дії, які знаходяться на незначній темпоральній дистанції від моменту мовлення (чим менше ця відстань, тим легше у цьому напрямку спрацьовує свідомість, адже те, що більше віддалене у темпоральному плані, є більш гіпотетичним, при цьому посилюється сама «ірреальність дії»), а теперішній актуалізованого майбутнього не характеризується обов'язковістю семи, «близькістю до моменту мовлення». Теперішній сценічний і теперішній письмового репортажу функціонують як пряме, а не переносне вживання часової форми.

Уперше підхід до аналізу функціонування форм теперішнього часу з позицій різних типів розповіді був здійснений О.В. Бондарком, який розмежував розмовний теперішній історичний і теперішній історичний, що вживається в авторському мовленні художніх творів, які не мають оповідної форми [3, с. 145-146].

За умови безпосереднього мовленнєвого акту пунктом орієнтації щодо темпоральних планів виступає момент мовлення. Оповідна форма являє собою імітацію усної розповіді, адресованої слухачам «тут» і «тепер», тому оповідь цього типу теж пов'язана із моментом мовлення (хоча й імітованим):

Батько наш був дуже добрий: жалував нас обох рівно, і брата, й мене. Що яке-то моє дівування було розкішне й веселе, то й згадать любо!..

Погуляла дівчиною років зо три; сватають мене. Я все не хочу, а батько не силує, хоч там які були й багаті, й пишні женихи. Аж ось послав і мені Господь до пари й до любові (Марко Вовчок).

Звичайно форми теперішнього часу супроводжуються детермінантами – прислівниками, прислівниковими сполученнями, – які співвідносять дії з моментом мовлення, напр.: «Де стояв удень хутір, *тепер чорніють* самі скелі з мороку» (С. Васильченко). Якщо часові детермінанти прив'язують дію до минулого чи майбутнього, значення форм теперішнього часу нейтралізуються (*Йду я вчора* вулицею й зустрічаю знайомого; *Завтра я вирушаю* в далеку подорож). Моментові мовлення можуть передувати й дуже тривалі часові відрізки, які, однак, у цей момент мовлення включаються. Напр.: «*25літ вже працює* наш високошановний Марко Лукич на сцені взагалі і майже повних 15 літ на сцені спеціально українській» (М. Вороний). Уживання форм теперішнього часу вносить у характеристику дії новий значеннєвий відтінок: регулярність її колишнього вияву, напр.: «І ось ти вперше сам, без інструктора *береш* розгін і *піднімаєш* літака в це ранішнє небо» (О. Гончар). Щодо вживання форм теперішнього часу в значенні майбутнього, то воно здебільшого супроводжується детермінантами *вже, тепер, зараз, нині*, що підкреслює значення найближчого майбутнього, яке настає одразу ж після моменту мовлення: *зараз іду*.

Теперішній історичний може зображувати події минулого через співвіднесеність із дієслівною часткою *було*, вставним словом *бувало*:

(Оксана:) *Бувало, там, у батенька, все
сниться, що я літаю. Так,
бувало, любо...* (Леся Українка).

Значення минулої дії може лише підсилюватися словами *було, бувало*: *Але найдужче впомку мені зимові вечори. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми*

з бабусею пишно мнемо та пишняники печемо – на припічку, щоб дров менше розійшлося (Григір Тютюнник).

Цей різновид теперішнього історичного називає не одиничну, повторювану минулу дію.

Теперішній історичний може позначати події різної ретроспективної дистанції:

- близьке минуле: (Одарка:) – *А я увіходжу у сіни, слухаю – тихо, думаю – немає нікого, та так несміло і йду. А вони бач, сидять собі та сумують* (П. Мирний);
- віддалене минуле: (Варка:) *Знов нема Гната!.. Чого ж він не виходить?.. Вчора прождала вечір у леваді, як на голках: вітер шерхне листом, а в мене серце заб'ється і душа замира – думаю він, – а його нема...* (І. Карпенко-Карий);
- далеке минуле: (Пшеничний:) – *В тридцятих роках вчителів було обмаль, жменька, а дітей учити треба, якусь освіту їм давати. Ну, закінчив я десять класів, не краще від інших, а й не гірше. Закінчив, а мене викликають у район. Питають: хочеш учителювати? Як же я буду вчителювати, відповідаю, коли сам тільки-но звівся зі шкільної лави. А мені кажуть, що, мовляв, навчать, була б тільки охота... Ну, охота в мене була, то й послали на тримісячні курси* (Є. Гуцало).

Мовець, уживаючи форми теперішнього історичного, має змогу не просто описати минулі події, а зобразити їх суб'єктивно, наголошуючи на тих моментах, які викликають особливий емоційний відгук. Це завдання посилюється й увиразнюється, оповідь драматизується завдяки функціонуванню в одному контексті з теперішнім історичним форм минулого часу: (Степан:) – *...Прийшов я додому, як ти мене розв'язав, аж жінку мою вже до Бога однесли. А дітей п'ятеро, і біс їх не бере. Обсипали кругом, дивляться на мене. Як стуконув я кулаком по столі – тікайте, куди знаєте, щоб і духу вашого не чув!* (В. Підмогильний).

Слід відзначити, що метафоричне функціонування часової категорії не може не взаємодіяти з іншими граматичними категоріями, які поєднуються з нею в одній словоформі. У першу чергу, з категорією виду. Для української мови закономірним є вживання у функції теперішнього історичного дієслів недоконаного виду. Сфера застосування форм доконаного виду із цим значенням є дуже обмеженою. Теперішній історичний може передавати дії, які відповідають семантиці як доконаного, так і недоконаного виду, тобто називати процесну, тривалу, не результативну дію і нетривалу, результативну:

Одного разу перед обідом сталася пригода. Прийшла Галочка і сказала:

– *Мамо, я не передавала твого листа. Приходжу я, аж того добродія ще вчора заарештовано* (В. Підмогильний).

Таким чином, синонімія теперішнього часу є найпоширенішим явищем у мові і це надає мовленню більшої виразності, колоритності, експресивності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності / О. Бондар – К., 1998. – 141 с.
2. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу / О. Бондар // Мовознавство. – 1986. – №2. – С. 41-45.
3. Бондарко, А. В., Буланін, Л. Л. Русский глагол / А. В. Бондарко, Л. Л. Буланін. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
4. Борщ У. Г. Прямє і переносне вживання особових форм дієслів теперішнього-майбутнього часу / У. Г. Борщ // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 3. – С. 23-30.
5. Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів слів / К. Г. Городенська // Теоретичні проблеми граматики. – Донецьк: ДОНДУ, 1995. – С. 51-61.
6. Загнітко А. П. Корелятивність первинних і вторинних функцій морфологічних форм / А. П. Загнітко // Семантика і функціонування граматичних структур. – К.: НМКВО, 1991. – С. 101-110.